

DOI: <https://doi.org/10.15407/ul2021.06.136>

UDC: 904.23(477.43)"12/14"

Павло НЕЧИТАЙЛО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Державне підприємство "Науково-дослідний центр "Охоронна
археологічна служба" Інституту археології НАНУ"
(Україна, Кам'янець-Подільський), kparchaeology@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6849-2705>

Олена ОНОГДА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
Національний культурно-мистецький та музейний комплекс "Мистецький
арсенал" (Україна, Київ), oonogda@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5033-4178>

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV ст. З ДОСЛІДЖЕНЬ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Стаття присвячена аналізу керамічного комплексу та фрагментів будівель з Кам'янця-Подільського та введенню його результатів до наукового обігу. Кераміку золотоординського часу та литовської доби почали системно досліджувати відносно недавно. Тож пам'ятка із Кам'янця допомагає поглибленню знань про цей період історії України та Східної Європи.

Комплекс виявлено під час археологічних досліджень на пл. Польський ринок. Дослідники зафіксували фрагментарно збережені частини підземних та наземних споруд, а також знайшли колекцію побутових предметів другої половини XIII–XV ст. Нижня межа визначена за знахідкою глиняних "вальків" у одній із ям, що дозволяє провести аналогії з технологіями будівництва Золотої Орди, а також знахідками монет і фрагментів кримських поліхромних чаш. Верхня межа пов'язана із часом побутування окремих груп посуду й монетами європейської чеканки.

Керамічний комплекс пам'ятки являє собою цікавий феномен, в якому проявляються взаємовпливи різних традицій гончарства: як у часі, так і у просторі. Виділено основні групи кераміки за технологічними ознаками, що пов'язані як із місцевими, так і зовнішніми факторами впливу, а також типи за морфологією та асортимент найпоширенішого посуду. Типологічна строкатість комплексу засвідчує бурхливість історичних процесів, які відбувались у житті Кам'янця-Подільського золотоординського часу та литовської доби й, вочевидь, потребує подальших досліджень.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, споруда, кераміка, горщик, профіль вінець, асортимент посуду, золотоординський час, литовська доба, друга половина XIII – перша половина XV ст.

Pavlo NECHYTAYLO

Candidate of Historical Sciences (Ph.D in History), Senior research assistant,
The State Enterprise "Science Research Centre «Protective Archaeology Service
of Ukraine» of Institute of Archaeology of the NASU",
(Ukraine, Kamianets-Podilskyi), kparchaeology@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6849-2705>

Olena ONOHDA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D in History), Leading Research Fellow,
'Mystetskyi Arsenal' National Art and Culture Museum Complex
(Ukraine, Kyiv), oonogda@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5033-4178>

POTTERY COMPLEX OF THE SECOND HALF 13th – FIRST HALF 15th CENTURIES FROM EXCAVATIONS IN KAMIANETS-PODILSKYI

The paper analyses ceramics and buildings remains of the second half 13th – first half 15th centuries, coming from excavations in Kamianets-Podilskyi. It aims to introduce materials into scientific circulation, to compare the collection with synchronous objects from adjacent territories, to trace interactions in the material culture development in late medieval towns. Ceramics of the Golden Horde and the Grand Duchy of Lithuania times began to be systematically researched relatively recently in Ukraine. Thus, the materials from Kamianets-Podilskyi contribute to deepening our knowledge of less-known periods in the history of Ukraine and Eastern Europe.

Materials analyzed were obtained during rescue archaeological research on the Polish Market square in Kamianets. These were fragmented parts of underground and aboveground building structures, as well as a collection of various household items. Building materials were mostly local clays and loam, less often wood and stone were used. A set of clay 'roll' blocks set in one of the pits allows us to assume similarity with the Golden Horde building technologies. Finds of coins and Crimean polychrome bowls fragments also indicate the complex emerged during the Golden Horde period. However, certain groups of pottery and coins of European minting define the complex upper date within the first half 15th century.

Diverse ceramic types range from the complex is an interesting local typological phenomenon. It reflects mutual influences of the pottery traditions development both in time and space. After processing artefacts collection, the main groups of pottery were identified according to technological features. Some of them are rooted in the local ancient Rus' traditions, others were formed under the influence of Western trends, while samples of a 'specific' group were common for almost the entire territory of modern Ukraine during Late Middle Ages. Pots collection was preliminary systematized up to 5 most

common types selection, based on rim profiles. Many of them have a wide range of analogies, locally from Kamianets, as well as from the Western Ukraine, in Poland, Moldova and Romania. In addition to pots, the collection includes other types of kitchen and tableware, such as makitras, lids, jars and other single samples of ceramics. The typological diversity correlates with the multi-layered processes which took place in Kamianets-Podilskyi life during the Golden Horde and the Lithuanian periods. Materials from the complex, as well as other finds from synchronous objects within the city, deepen our understanding of the city's development large-scale picture, which, however, requires further research.

Keywords: *Kamianets-Podilskyi, building, ceramics, pot, rim profile, range of utensils, Golden Horde time, Lithuanian era, Second half 13th – First half 15th cent.*

Дослідження історії формування й розвитку давнього Кам'янця-Подільського спираються на археологічні та писемні джерела, які демонструють складність та багат шаровість урбаністичних процесів. Важливим напрямом наукових пошуків є залучення археологічних пам'яток для вивчення історичного розвитку міста, масштаби дослідження яких значно інтенсифікувались упродовж останніх десятиліть. Вивчення давньої кераміки – найбільш масової категорії археологічного матеріалу – дозволяє фіксувати зміни у гончарному виробництві, асортименті побутових виробів, інтенсивності заселення пам'яток у давнину, культурні взаємовпливи, тощо. Особливе значення має вивчення археологічних джерел золотоординської часу та литовської доби – досі малознаного періоду розвитку міста й тогочасного гончарства зокрема.

Під час нещодавніх досліджень на території Старого міста виявлено археологічний комплекс із цікавою колекцією керамічних матеріалів, нумізматичних знахідок та інших артефактів, датований другою половиною XIII – першою половиною XV ст. Комплекс розташовувався в одному із найстаріших житлових кварталів Кам'янця-Подільського, так званій "південній перії" площі Польський ринок, що зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни (рис. 1–2). В повоєнний час будинки тут були розібрані. У другій половині XX ст. на місці кварталу був пустир. У другій половині 1990–2000-х рр. розпочалась відбудова кварталу на старих фундаментах.

Виявлена колекція пізньосередньовічних матеріалів є вкрай цікавою з дослідницької точки зору. Знахідки об'єктів цього часу досі залишаються поодинокими, а ще більшою рідкістю є закриті комплекси, що можуть бути датовані за нумізматикою. Публікація має на

меті окреслити основні характеристики об'єкта по вул. П'ятницька, 12 у м. Кам'янець-Подільський та представити результати попереднього аналізу керамічного комплексу пам'ятки. Визначення найбільш характерних типів гончарних виробів даного періоду доповнить локальну хронологічну шкалу та дозволить простежити ширші тенденції розвитку матеріальної культури в Україні.

Дослідники на кераміку другої половини XIII–XV ст. почали побіжно звертати увагу лише з середини XX ст. Особливості гончарних виробів цього часу вперше виділив М.П. Кучера у 1960-х рр. за матеріалами розкопок у Сокильцях на Поділлі (Кучера, 1965). Згодом науковець привернув увагу археологів до "своєрідної" групи кераміки, яка через "архаїчність" техніко-морфологічних ознак та схожість до виробів IX–XI ст. раніше могла датуватись помилково (Кучера, 1969).

Перші спроби атрибутувати кераміку золотоординського часу¹ та литовської доби Кам'янця-Подільського відбулись у 1950–1970 рр. завдяки краєзнавцеві С.К. Шкурку. Зважаючи на тогочасний рівень знань про пізньосередньовічні матеріали, подібна кераміка виокремлювалась С.К. Шкурком швидше інтуїтивно (Шкурко, 2017: 102, рис. 42). Втім, саме він уперше артикулював проблему атрибуції кераміки Кам'янця означеного періоду. Цікаво, що С.К. Шкурко зафіксував цілий ряд місцезнаходжень на території Старого міста, де були знайдені гончарні вироби, що, на його думку, належали до виробництва літописними племенами тиверців. Фрагменти посуду, знайдені в залишках житла на вулиці Довгій, мали орнамент у вигляді хвилястої лінії та блискучі фракції в складі черепка. С.К. Шкурко показував матеріали Б.О. Тимощуку, який і продатував знайдені фрагменти IX–X ст. (Шкурко, 2017: 32–34). На жаль, правдоподібних шарів IX–X ст. в Кам'янці-Подільському не виявлено. Фрагменти, які подані у виданій посмертно монографії С.К. Шкурка, відповідають типу III, визначеному у цій статті, і можуть датуватись другою половиною XIII – першою половиною XV ст.

Культурні шари IX ст. виділялись у південно-західній частині Кам'янець-Подільського замку, де проводили розкопки І.С. Винокур та Є.М. Пламєницька. Втім, у роботах І.С. Винокура знахідки кераміки цього часу не згадуються. Масовою на розкопках у південно-західній

¹ В археологічній літературі також є усталеним визначення "післямонгольська доба", проте на нашу думку та з огляду на стан сучасних знань він не є вповні коректним, оскільки акцентує одномоментність та відкритість верхньої дати.

частині замку була кераміка другої половини XII – першої половини XIII ст. (Винокур, Петров, 1999: 8). Керамічні вироби, які наводить О.А. Пламеницька у своїй програмній статті як такі, що датуються IX–X та X–XI ст. (Пламеницька, 1999: 37, іл. 45), за фото та профілями можуть бути віднесені до пізнішого часу. Авторка у примітках до статті зазначає, що М.П. Кучера висловлював сумніви в можливості датування архаїчної на вигляд кераміки із розкопок в замку IX ст. На його думку, представлені зразки датувались XIV ст. (Пламеницька, 1999: 68). Упродовж останніх десятиліть кількість досліджень пізньосередньовічних матеріалів з Кам'янця суттєво зростає. Проте згадувана тенденція датувати грубу на вигляд пізньосередньовічну кераміку IX–XI ст. виявилась доволі стійкою. Подібну інтерпретацію отримали матеріали з досліджень на території будівлі Подільської духовної консисторії, за адресою пл. Вірменський ринок, 4 (Шевченко, Нагнибіда, 2012: 358–364).

Актуальним та системним напрям дослідження матеріальної культури XIII–XV ст. в українській археології став лише з 1980-х рр., на відміну від більш ранніх періодів давньої історії. Це спричинено рядом факторів, зокрема донедавнім пануванням дискурсу про спустошення земель після Батієвої навали, поганою збереженістю культурних шарів цього часу в історичних містах, обмеженістю хронологічних індикаторів та недостатньою увагою археологів до аналізу джерел цього часу (Оногда та ін., 2010).

У Кам'янці-Подільському вінця горщиків другої половини XIII – першої половини XV ст. були зафіксовані під час охоронних досліджень П.А. Болтанюка на ділянці по вул. П'ятницька, 10². П.А. Болтанюк, можливо, вперше коректно датував та опублікував місцеву кераміку золотоординського часу, яку раніше помилково відносили до більш ранніх історичних періодів (Болтанюк, 2012: 214, рис. 7: 5, 6).

У 2018 р. питання атрибуції археологічних матеріалів "литовського" періоду Кам'янця було поставлене у статті Д.П. Ващука та І.О. Старенького. У цій же роботі публікуються матеріали з охоронних досліджень на Зарванській, 7/1. Дослідники приділили увагу проблемі невизначеності чітких рис керамічного комплексу, що постала з об'єктивних причин малодослідженості теми. В цілому ж, упродовж XX ст.

² Принагідно висловлюємо подяку П.А. Болтанюку за участь в археологічних розкопках на ділянці по вул. П'ятницька, 12: креслення розрізу об'єкту № 1 та цінні спостереження під час польових робіт.

накопичено значну кількість матеріалів золотоординського часу та литовської доби, значна частина яких досі не введена в науковий обіг та належними чином не опрацьована. Це дозволяє ставити питання перегляду датування матеріалів знайдених в межах міста в 1960–1980 рр. (Ващук, Старенький, 2018).

У 2020 р. І.О. Старенький спільно з Д.П. Ващуком опублікував комплекс кераміки другої половини XIII – початку XV ст. (Ващук, Старенький, 2020). Комплекс походить з досліджень під керівництвом П.О. Нечитайла по вул. Татарська, 17/1 у 2018 р. І.О. Старенький виділив 13 типів горщиків і розробив авторську типологію, що базується на профілюванні вінець та зовнішнім ознакам черепка. Кожен тип горщика докладно описано і проілюстровано. Про знахідки інших форм посуду згадок в опублікованій праці небагато. В комплексі з вул. Татарська, 17/1 виявлено фрагменти денець посудин цегляного кольору на кільцевому піддоні. Подібні знахідки, на думку автора, походять із золотоординського комплексу з Торговиці. У тексті згадано глечики, макітри та миски, однак без детального їх опису та ілюстрацій. Походить комплекс із частково дослідженого житла каркасно-стовпової конструкції. Датування кераміки з ділянки по вул. Татарська, 17/1 здійснено на підставі аналогій, а також знайденого в межах житла денарія Владислава II Ягайла.

Таким чином, кількість зафіксованих об'єктів та досліджень культурних шарів другої половини XIII – першої половини XV ст. у Кам'янці-Подільському невпинно зростає. Станом на сьогодні можемо констатувати зростання дослідницького інтересу до кераміки та історії міста золотоординського часу та литовської доби, а також початки формування локального осередку керамологічних досліджень. Наразі не йдеться про вузькопрофільні студії, проте суттєвий рівень уваги до вивчення гончарного виробництва в контексті пізньосередньовічної археології є помітними за публікаціями.

Зростання інтересу до досліджень цього періоду у Кам'янці-Подільському цілком суголосне загальним зрушенням в археології пізньосередньовічної та ранньомодерної доби, які ще не так давно не входили до хронологічних меж археології. З-поміж дослідницьких напрацювань ширшого географічного контексту, окрім згаданих розробок М.П. Кучери, наведемо деякі ключові роботи, що, хоч і не були використані при підготовці даної публікації, проте є базисом вивчення пізньосередньовічної кераміки українських земель. Зокрема, значну

увагу аналізу пізньосередньовічної кераміки південноруських земель приділили С.О. Біляєва (Беляева, 1982) та Л.І. Виногородська (Виногородська, 1988). Актуальними й нині є розробки Л. В. Чміль: стисла методичка за її співавторства "Українська наддніпрянська кераміка" є незамінним посібником для кожного керамолога (Омельченко та ін., 1994). Типологію західноукраїнської кераміки розробила В.Д. Гупало (Гупало, 1994). Окремо варто згадати доробок Г.Ю. Івакіна (Івакін, 1996). Його монографія, присвячена історії Києва післямонгольського часу, багато в чому базувалась на аналізі колекцій гончарних виробів. На підставі аналізу археологічних джерел Г.Ю. Івакін переконливо спростував тезу про повне запустіння після Батієвої навали, наявність перерви в житті міста чи зміну населення. Ця робота сприяла переходу археологічних досліджень пізньосередньовічної доби на якісно новий рівень та суттєвому зростанню наукових пошуків у подальшому. Подібний підхід до системного аналізу археологічних пам'яток давньоруського періоду з Кам'янця свого часу дозволив І.С. Винокуру та М.Б. Петрову розкрити картину давнішої історії міста та його планувальної структури й обґрунтувати започаткування Кам'янця як міста наприкінці XII – початку XIII ст. (Винокур, Петров, 2004). Повертаючись до внеску Г.Ю. Івакіна в археологічне вивчення пам'яток пізньосередньовічної та ранньомодерної доби, зазначимо також, що на пошану дослідника побачив світ спеціальний випуск щоквартальника "Археологія і давня історія України" (Археологія, 2018). В ньому, в тому числі, оприлюднено дослідження співавторів даної публікації (Нечитайло, 2018; Оногда, 2018). Пропонована стаття є результатом дослідницької колаборації та спроби вийти за межі усталених напрямів авторських пошуків. Історіографія питання, звісно, не обмежується цим стислим переліком. Значний обсяг напрацювань науковців з теми буде використано при подальшому розгляді особливостей керамічного комплексу пам'ятки.

Польові дослідження та характеристика археологічних об'єктів. Матеріали другої половини XIII – першої половини XV ст., які лягли в основу даної розвідки, було виявлено під час нагляду за відкриттям фундаментів втраченої історичної забудови за адресою: вул. П'ятницька, 12, Польський ринок, 29–31 у 2017 р. (рис. 1–3). Нагляд за відкриттям фундаментів втраченої історичної забудови здійснювала Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція ДП "НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України". Кам'яні

*Рис. 1. Досліджувана ділянка на фрагменті фотоплану міста Кам'янець-Подільський.
Позначена червоним багатокутником*

Рис. 2 Досліджувана ділянка на фрагменті аерофотозйомки 2000-х років

П'ЯТНИЦЬКА, 12. ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН

Рис. 3. Загальний план розкопу

П'ЯТНИЦЬКА, 12. ОБ'ЄКТ 1

Рис. 4. План групи об'єктів № 1

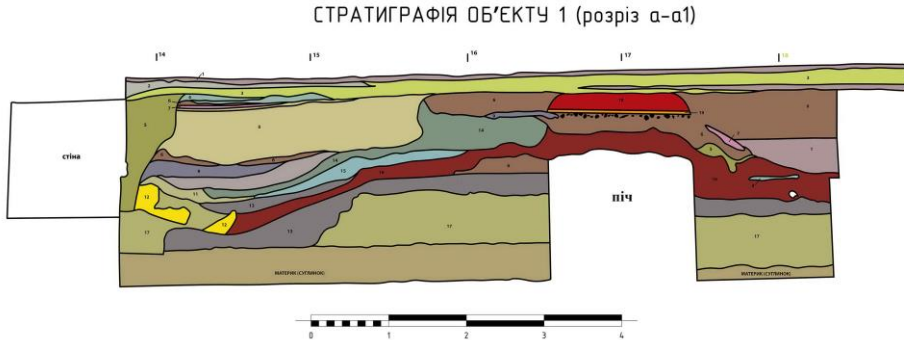

Рис. 5. Розріз об'єкту № 1 по лінії а-а1. Умовні позначення: 1 – мішаний гумусований шар; 2 – чорноземний ґрунт темного кольору; 3 – будівельне сміття II половини XX століття; 4 – горілий шар коричневого ґрунту з вуглинками; 5 – викид ґрунту з-під траншеї під стіну, або при будівництві підвалу з матеріалами XIX ст.; 6 – суглинок; 7 – сірий шар ґрунту, мішаний; 8 – сірий шар ґрунту з вкрапленнями вуглинок, дрібного каміння, обмазки та фрагментів будівельної кераміки і керамічного посуду II половини XVII ст.; 9 – стерильний шар ґрунту сірого кольору; 10 – ґрунт темного кольору з вуглинками та частинами обмазки; 11 – скупчення обмазки; 12 – глиняні "вальки"; 13 – щільний гумусований шар темного кольору з включеннями вуглинок, кісток, кераміки 2 половини XIII–XIV ст.; 14 – шар глини з вкрапленнями обмазки; 15 – шар ґрунту сірого кольору з мілким камінням; 16 – шар сірого ґрунту з обмазкою; 17 – шар суглинку бурого кольору з матеріалами трипільської культури; 18 – печина; 19 – долівка печі

Рис. 6. Група об'єктів № 1 на фрагменті ортофотоплану розкопу. Позначено літерою А.
Виконавець: Коваленко С. В.

Рис. 7. Зачистка "вальків" у ямі (кв. А-14-15)

Рис. 8. Східна яма. 1 – до зняття стратиграфічної бровки;
2 – після зняття стратиграфічної бровки.

Рис. 9. Західна яма в процесі розчистки

*Рис. 10. Зачистка фрагменту глинобитної споруди
за адресою Польський ринок, 31 у кв. А1-Б1-18-19*

споруди на цій ділянці зводились траншейно-стрічковим методом. В результаті, більшість споруд та об'єктів більш ранніх періодів були "перерізані" траншеями під фундаменти. Це сприяло частковій збереженості об'єктів та культурних шарів і дало можливість їх комплексно дослідити. Найкраще археологічні об'єкти були збережені у вільних від підземної забудови місцях. За межами фундаментів кам'яниць № 29 та 31, на території колишнього внутрішнього двору, було виявлено групу об'єктів № 1 (рис. 4).

У складі об'єкта було досліджено залишки наступних споруд (рис. 4):

1. Частину заглибленої споруди другої половини XIII – першої половини XV ст. (до її складу входили: західна яма (рис. 4, 1c), східна яма (рис. 4, 1a) та верхня яма з "вальками" (рис. 4, 1b);

2. Фрагменти споруд другої половини XV – першої половини XVI ст. (рис. 4, 1d, 1d1).

3. Піч XV–XVI ст. (рис. 4, 1e).

4. Частину цистерни для води другої половини XVI – початку XVII ст. (рис. 4, 1f).

5. Господарські ями другої половини XVII–XIX ст. (рис. 4, 1g).

Найбільший інтерес викликало дослідження фрагменту споруди другої половини XIII – першої половини XV ст. Залишки споруди складались з трьох ям, об'єднаних між собою: верхньої ями з глиняними "вальками" (рис. 4, 1b), західної ями (рис. 4, 1c) та східної ями (рис. 4, 1a). Ймовірно, що частиною цієї ж споруди були залишки глинобитної будівлі, досліджені впритул до південної стіни кам'яниці на Польському ринку, 31 (рис. 4, 1d1; 10).

Верхня яма з глиняними "вальками". Запуск ями простежено на глибині 1,6 м від нульового рівня. Глибина ями – 2 м від нульового рівня, довжина – 1,55–1,6 м. Яма овальної форми, витягнута по лінії південь-північ. Над верхньою ямою простежено яму більш пізнього часу з матеріалами другої половини XVII ст. (рис. 4, 1b; 7). Нижче ями XVII ст. фіксувалась вирівняна суглинкова долівка житла з розвалом кахлів другої половини XV – першої половини XVI ст. (рис. 5, 6). Нижче долівки житла залягали шари печини (обмазки) яскраво червоного кольору та сірого ґрунту, мішаного з печиною, майже стерильні, без знахідок (рис. 5, 9–13). Під ними було виявлено завал глиняних блоків-"вальків" (рис. 7). "Вальки" – підпрямокутної форми, середнього розміру 25–35×35–45 см. Під шаром з вальками лежав темний гумусований ґрунт з дрібним камінням, деревним вугіллям, кістками тва-

рин, риб, фрагментами яєчної шкарлупи та уламками кераміки другої половини XIII – першої половини XV ст. (рис. 5, 13). Зі сходу та заходу до верхньої ями примикали східна й західна ями.

Західна яма. Автентичний впуск ями та її верхня частина зрізані під час нівелювання денної поверхні під підлогу житла з кахлями XV – першої половини XVI ст. Сучасний рівень впуску зафіксовано на глибині 1,8–1,9 м від нульового рівня. Між західною ямою (рис. 4, 1с; 9) і верхньою ямою з глиняними "вальками" (рис. 4, 1b) будівничими ям було залишено смугу вирівняної глиняної долівки до 1 м завширшки на глибині 1,4 м від нульового рівня. Глибина західної ями від нульового рівня склала 2,5–2,6 м. Спостерігалось падіння рівня долівки ями у західному напрямку. Досліджена площа ями склала понад 4 м².

Із заходу західна яма була "перерізана" ямами другої половини XVI–XIX ст. (рис. 4; 6). З півдня об'єкт перерізала впускна кам'яна стіна другої половини XIX ст. Над ямою простежено долівку житла XV – першої половини XVI ст. (рис. 4, 1d) із завалом кахлів. Нижче завалу кахлів спостерігалось "падіння" безінвентарних шарів, насичених яскраво-червоною печиною у західному напрямі (рис. 9).

Заповнення ями – гумусований ґрунт, насичений тлілим деревом, камінням середніх розмірів, кістками тварин та фрагментованою керамікою другої половини XIII – першої половини XV ст. В заповненні ями було розчищено залишки залізного стремена *in situ* (рис. 9). Західна яма виявилась найбільш пошкодженою пізнішими об'єктами і її форма та функціональні особливості залишаються до кінця нез'ясованими.

Східна яма. Запуск ями простежено на глибині 2,65 м від нульового рівня (рис. 4, 1a). Заглиблена на 0,7 м нижче дна західної ями. Сполучається з нею похилою стінкою, підрубаною під кутом 45°. Яма овальної форми, витягнута з півночі на південь на 2,55 м. По лінії захід-схід простежена на ширину 1,5 м. Зі сходу перерізана пізньою кам'яною стіною, що з'єднувала внутрішні двори садиб по вул. П'ятницька, 12 та Польський ринок, 29 (рис. 3; 4; 6). Яма має глибину 2,85–3 м від сучасної денної поверхні (рис. 4, 1a; рис. 8). Заповнення ями мало вигляд прошарків гумусованого ґрунту з дрібним камінням, деревним вугіллям, кістками тварин та фрагментованою керамікою другої половини XIII – першої половини XV ст., які чергувались зі стерильними прошарками суглинку. Не виключено, що східна яма

використовувалась для зберігання продуктів і була частиною середньовічного льоху.

Фрагменти споруди (Польський ринок, 31). Під час нагляду за розкриттям фундаментів втраченої історичної забудови за адресою Польський ринок, 31, у квадратах А1-Б1-18-19 було відкрито фрагмент глинобитної споруди з матеріалами другої половини XIII – першої половини XVI ст. (рис. 4, 1d; 10). З півночі та сходу фрагмент споруди було перерізано стінами кам'яниці за адресою Польський ринок, 31. Із заходу – стінами кам'яниці за адресою Польський ринок, 33. Площа досліджень об'єкту склала близько 12 м². Заповнення об'єкту складалось з горизонтів мішаного суглинку, з печиною, камінням, тлілим деревом. В результаті розчистки цих шарів вдалось виявити кілька рівнів денної поверхні, заглиблення від стовпових ям та фрагмент кам'яної вимостки (рис. 10).

Кам'яну вимостку (кладку фундаменту?) було виявлено на глибині 1,6 м від нульового рівня у вигляді двох рядів вапнякового каменю з орієнтацією підень-північ. Каміні лежали в мішаному суглинковому шарі з лінзами гумусованого ґрунту, насиченого вуглинками, фрагментами печини та кераміки. Ширина вимостки (кладки?) становила 0,4–0,45 м. Досліджена довжина – 1,5 м (рис. 10; 4, 1d1).

У квадратах Б1-18-19 на глибині 1 м було розчищено глиняну долівку споруди з двома стовповими ямами діаметром 8–10 см (рис. 10; 4, 1d1). Відстань між ямами – 0,3 м. Стратиграфічно та за глибиною залягання вимостка у квадратах А1-18-19 співпадає з рівнем глиняної долівки зі стовповими ямами, виявленої у квадраті Б1-19. Під вимосткою залягав гумусований культурний шар, насичений фрагментами обмазки, дрібним камінням, деревним вугіллям та фрагментами керамічного посуду другої половини XIII – першої половини XVI ст.

Судячи із будівельних залишків, де переважають прошарки суглинку, тлілого та горілого дерева, споруда за характером була глинобитна, де камінь було використано як вимостку та, ймовірно, основу фундаменту. Комплекс датований за монетними знахідками. Верхні шари – угорським денарієм Фердинада I (1556–1564 рр.). Нижній горизонт датується монетами європейської чеканки XIV – першої половини XV ст. Це два денарії Владислава II Ягайла та фрагмент гроша Владислава II Ягайла. Усі монети залягають нижче виявленої долівки споруди та кам'яної вимостки. Планіграфія та стратиграфія фрагмен-

ту споруди виявленої у квадратах А1-Б1-18-19, залишки будівельних матеріалів, рухомий матеріал дають підстави вважати її частиною будівлі з трьома ямами, описаної вище. У другій половині XV – першій половині XVI ст. споруда зазнала перепланування (рис. 10).

Фрагментарна збереженість будівель не дає повного розуміння їх розмірів та планувальних особливостей. Наявність валькованих блоків та великої кількості сирцевої глини в заповненні об'єктів дозволяють обережно ототожнювати їх із будівельними техніками, що використовувались у містах Золотої Орди. Наприклад, дослідник жител Нового Сараю В.Л. Єгоров виділяє прямокутні будинки з дерев'яними стінами на сирцевому цоколі, без заглибленого фундаменту з глинобитною підлогою (Єгоров, 1970: 172–173). Подібні будинки досліджувались на золотоординських пам'ятках Молдови: в Старому Орхеї та Костештах (Тельнов, Рябой, 2000), а також у Білгороді-Дністровському (Кравченко, 1976).

Характеристика керамічного комплексу другої половини XIII – першої половини XV ст. В основу робочої типології та класифікації лягла кераміка, виявлена в закритому комплексі: верхній ямі з "вальками", східній та західній ямах. Описані вище ями пов'язані між собою і є частиною єдиної споруди. Також до складу цієї споруди, або групи споруд, входила частково досліджена у квадратах А1-Б1-18-19 будівля. До колекції також відібрано зразки кераміки з синхронного шару з інших об'єктів розкопу та фрагменти посуду, виявлені в перевідкладеному стані.

За технологічними характеристиками – кольором черепка та складом формувальних мас, нами в процесі камеральної обробки колекції було виділено наступні групи виробів:

Група А. Зовні черепки посуду цього типу часто мають сірий або чорний колір, зсередини – цегельний, червоний, світло-коричневий (рис. 11). Формувальна маса зі значною домішкою піску. Черепок важкий, шерехатий. Випал неоднорідний, черепок переважно тришаровий, з товстим чорним центральним шаром та світло-коричневими шарами зовні. Денце – зі слідами підсипки. Переважно, це горщики Типу I (№№ 1102–1105³, 1014, 1017, 1018, 1027, 1029, 1043, 1107 та ін.) і покритки (№ 1076).

Група В. Колір черепка – червоний, глина озалізнена, на зламі – однорідного кольору (рис. 11). Черепок легкий, глина із дрібними

³ Тут і далі номер відповідає номеру інвентарного опису знахідок.

включеннями вапняку. Вироби групи В представлені горщиками типу V з гострокутним рифленням по плечовій частині (№№ 1120, 1122, 1123 та ін.).

Група С. Колір черепка світло-жовтий, пісочний, бежевий (рис. 12). На зламі сірий – тришаровий, перепалений. Черепок легкий. Глина – із дрібними включеннями вапняку. Представлений фрагментами горщиків та макітер (№№ 1086–1089 та ін.).

Група D. Колір черепка різних відтінків (рис. 11). Стінки грубі, 0,8–1,1 см завтовшки. Формувальна маса із рослинними домішками. Денце зі слідами підсипки (№№ 1159, 1201, 1213–1216 та ін.).

Група Е. Сіроглиняний посуд із більш чи менш значною домішкою піску (рис. 12). Черепок – легкий, димлений. Керамічні вироби, що відносяться до цієї групи, представлені макітроподібними посудинами (№№ 1044, 1190, 1209 та ін.).

Група F. Черепок чорного рівномірного кольору, перепалений. Формувальна маса із домішкою кварцевого піску, що створює ефект золотавих блискіток (рис. 11). Поверхня шерехата (№№ 1198, 1011 та ін.).

Важливим етапом технологічного процесу є формовка гончарних виробів. За візуальними прикметами посуд із розглядуваної колекції має ознаки конструювання, що відповідають етапам розвитку функцій круга – РФК за О. О. Бобринським (Бобринский, 1978). Попередньо простежено застосування прийомів різних етапів, від РФК-4 до РФК-6, коли поєднувались техніка стрічкового наліпу та використання гончарного круга як інструменту для витягування й обробки начину, а також часткового формування порожнистого тіла. Вочевидь, до нижчих етапів РФК відносяться вироби груп D та F. Припускаємо застосування й ножного швидкообертового круга, коли посудина конструюється шляхом витягування з одного шматка – РФК-7. Проте це припущення потребує більш детального вивчення та залучення природничих методів дослідження. Проблема детальнішого вивчення способів формовки пов'язана також із незначним рівнем репрезентованості виробів повного профілю у колекції знахідок. Більш детальне дослідження технології виробництва у подальшому зможе пролити світло на багато аспектів соціального й економічного розвитку тогочасного Кам'янця і його населення.

Керамічний комплекс систематизовано також за морфологічними характеристиками й асортиментом. Традиційно, в колекції домінують горщики – наймасовіша категорія кераміки. Вони поділяються на типи за особливостями профілю вінець. В колекції є покоришки, макітри,

глеки. Корчаги, миски-плошки та зразки імпортованої кераміки представлені поодинокими зразками.

Горщики. Горщики у середньовічний та ранньомодерний час використовувались для приготування їжі, зберігання продуктів, або ж в якості столового посуду. В цілому в розглядуваній колекції горщиків є вироби усіх основних груп за технологічними ознаками. Денця горщиків мають сліди підсипки, є також зразки зі слідами зрізування з круга. Розвалів горщиків, на основі яких можна було б відтворити профіль посудин, знайдено небагато. Усього було проаналізовано 184 фрагменти горщиків. За формою вінець вони розподіляються на 5 основних типів. Оскільки розвиток гончарства не відбувався ізольовано, а значною мірою залежав як від внутрішніх чинників, так і зовнішніх впливів, в межах публікації ми також проаналізували аналогії цим типам з інших пам'яток. Це дозволяє краще розуміти шляхи можливих соціокультурних взаємовпливів та глобальні тенденції розвитку гончарного виробництва в золотоординський час та за литовської доби. Аналогії за морфологічними характеристиками профілів горщиків у деяких випадках майже точно віддзеркалюють зразки посуду з Кам'янця, а в деяких випадках відображають відносну подібність традицій формотворення.

Тип І. Посудини темно-коричневого, цегельного, чорного кольору, що за технологічними ознаками відносяться до групи А. За особливостями мікромоделювання вінець, в межах типу виділяються 3 різновиди вінець – типи Іа, Іб та Іс.

Тип Іа. Представлений 18 фрагментами горщиків. Це посудини із коротким вінцем, що плавно відігнуте назовні. Профіль близький до ромбічної форми. Край вінця або звужений, відтягнутий, або заокруглений. Посередині висоти вінця – заокруглений, або гострокутний виступ-валик (рис. 13: 315, 998). Зсередини – заріз під кришку у вигляді невеликого виступу (№№ 998, 1014, 1018, 1020, 1029, 1033, 1037, 1066–1069, та ін.).

Аналогії типу Іа в Кам'янці-Подільському походять з об'єктів різного часу у місті: XII–XIII ст. – територія Старого замку (Винокур, Петров, 2004: рис. 1); XIII–XIV ст. – мала південна вежа замку №1, (Пламеницька, Пламеницька, 1999: рис. 45) та вул. Татарська, 17/1 (Вашук, Старенький, 2020: рис. 3). Аналогії з інших регіонів датуються в межах XIII–XIV ст. – Луцьк (Терський, 2006: рис. 43), Невицький замок на Закарпатті (Дзембас, 2018: рис. 17), західноукраїнські землі, типологія

(Гупало, 1994: гр. I), Старий Орхей у Молдові (Смирнов, 1960: рис. 1), Вроцлав (Rzeznik, 1999: рис. 6) та Куново (Kruppe, 1968: рис. 28) у Польщі.

Тип Ib. Представлений 10 фрагментами вінець горщиків (рис. 14). Вінце коротке, плавно відігнуте назовні. Профіль близький до ромбічної форми. Однак, на відміну від типу Ia, край вінця потовщений, заокруглений, або підрізаний, простежуються сегментні зрізи під прямим та гострим кутом (№№ 1022–1024, 1026, 1040 та ін.).

Вінця горщиків типу Ib подібні до зразків кераміки з пам'яток в межах XIII–XIV ст. – Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 17/1 (Ващук, Старенький, 2020: рис. 3, 4), Луцьк (Терський, 2006: рис. 116), Невицький замок (Дзембас, 2018: рис. 13), пос. Григорівка на Київщині (Петрашенко, 2005: рис. 72), Новгород-Сіверський (Виногородська, 1988), Середня Наддніпрянина, типологія (Беляева, 1982: рис. 29), Вроцлав у Польщі (Rzeznik, 1999: рис. 6; Kruppe, 1968: рис. 4), пос. Лукашівка у Молдові (Хынку, 1959: рис. 5); в межах XIV–XIV ст. – фортеця Шкея-Сучава, Румунія (Diaconu, 1959: рис. 7).

Тип Ic. Представлений 8 зразками фрагментів горщиків. Вінце пряме, вертикальне, незначно відігнуте назовні з потовщеним манжетом на краю вінця (рис. 15). Посередині висоти вінця – гострокутний виступ-валик. Трапляються варіанти з відтягнутим нижнім краєм манжета та горизонтально зрізаною верхньою частиною. По площині горизонтальної частини іноді наявне невелике заглиблення під накривку (№№ 1036, 1042, 1064 та ін.).

Схожі до даного типу вінця відомі за матеріалами пам'яток в межах XIII–XIV ст. – Луцьк (Терський, 2006: рис. 43; 120), Середня Наддніпрянина, типологія (Беляева, 1982: рис. 29), Вроцлав (Rzeznik, 1999: рис. 6; Kruppe, 1968: рис. 1; 3) та Варшава (Kruppe, 1961: рис. 77) у Польщі, Серет у Румунії (Spinei, 2006: рис. 3); в межах XIV–XIV ст. – фортеця Шкея-Сучава (Diaconu, 1959: рис. 7) та м. Сучава (Busuioc, 1964: рис. 7) у Румунії, Пуцьк (Starski, 2019: рис. 2) та Орлув (Kajzer, 1989: рис. 7) у Польщі.

Тип II. Представлений 25 фрагментами посудин. Це вироби групи С за технологічними ознаками. У профілі вінця горщиків даного типу С-подібно вигнуті назовні (рис. 15). Є варіанти з невеликим валиком чи тонким валиком посередині. Деякі варіанти типу мають зрізану горизонтальну площину вінця із невеликим заглибленням під покришку (№№ 1003, 1045–1047, 1086, 1087, 1089, та ін.).

Рис. 11. Зразки кераміки за групами тіста:
A-1020, 1027; B-1125, 1133; D-996, 1001, 1108; F-1011

Рис. 12. Зразки кераміки за групами тіста: В-1063, 1084; Е-944, 1044

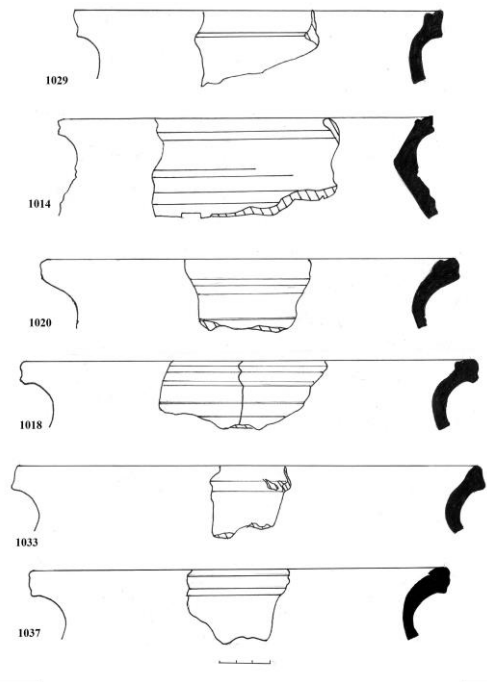

Рис. 13. Горщики типу Ia

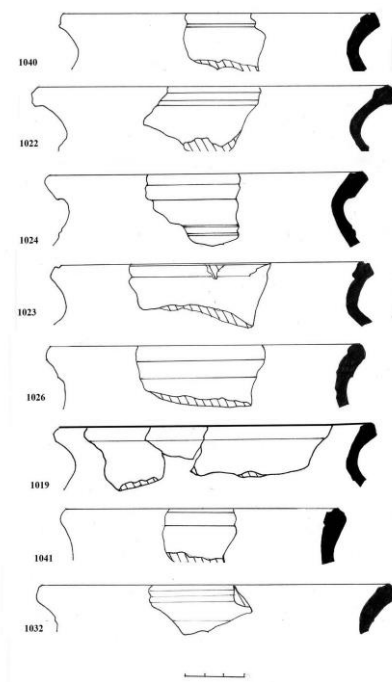

Рис. 14. Горщики типу Ib

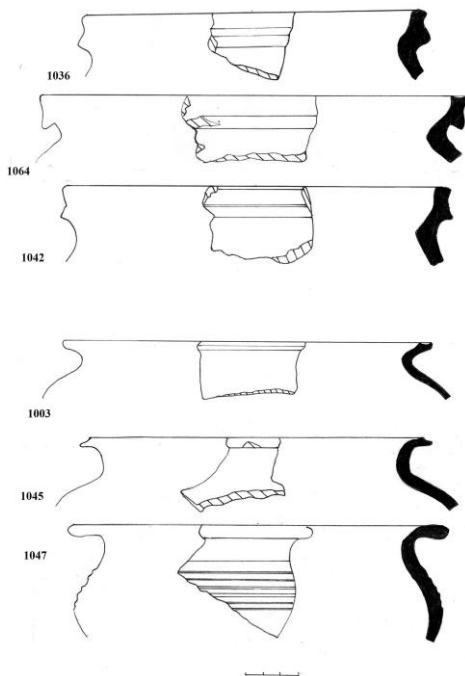

Рис. 15. Горщики II пол. XIII – початку XV ст.:
тип Ic-1036, 1042, 1064; тип II: 1003, 1042, 1047

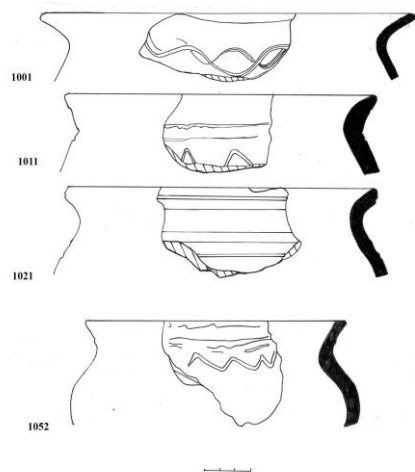

Рис. 16. Горщики типу III

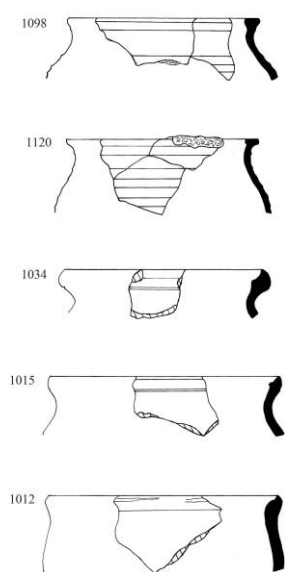

Рис. 17. Горщики II пол. XIII – початку XV ст.:
mun IV: 1012, 1015, 1034. mun V: 1098, 1120

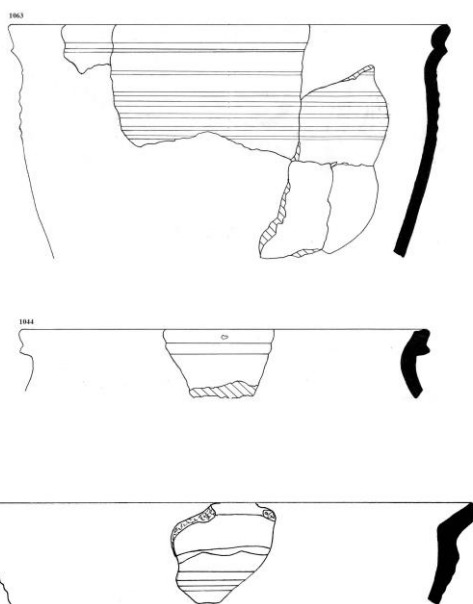

Рис. 18. Макіпму: mun II – 1063;
mun I – 1044; mun IV – 1192

Рис. 19. Макіпму туну III

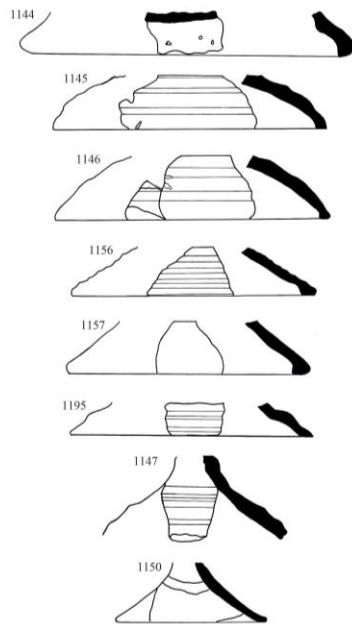

Рис. 20. Фрагменти покришок
II половини XIII – початку XV ст.

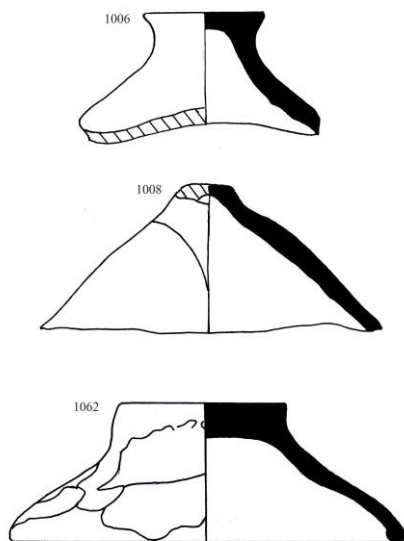

Рис. 21. Фрагменти покришок
II половини XIII – початку XV ст.

Рис. 22. Керамічні вироби: 999 – орнаментир;
1009 – миска ("плошка"); 1093 – корчага

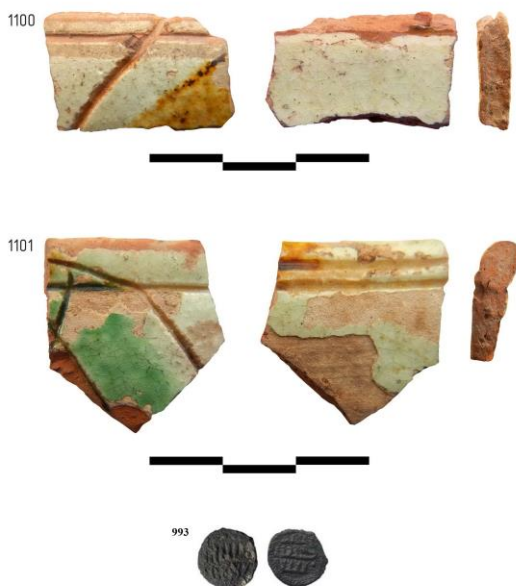

Рис. 23. Знахідки XIV століття: 1100–1101 – фрагменти кримських поліхромних чаш
з гравіюванням по ангобу XIV ст., Пд.-Зх. Крим;
2 – київське наслідування дангу Джанібек-хана 1352–1353 рр.

Подібні за способом моделювання верхньої частини горщики представлені на пам'ятках більш раннього часу, в межах XII–XIII ст. – передмістя Помостичі (Терський, 2006: рис. 76) та ур. Гнідавська гірка у (Бардецький, Прищепа, 2018: рис. 2, 10) в околицях Луцька, Буковина (Тимошук, 1982: рис. 13; Возний, 2009: рис. 35), західноукраїнські землі, типологія (Гупало, 1994: гр. I), Вроцлав у Польщі (Rzeznik, 1999: рис. 6), Райки на Житомирщині (Томашевський, 1999: рис. 4); в межах XIV–XIV ст. – Луцьк (Терський, 2006: рис. 119), Варшава (Kruppe, 1961: рис. 77) та Орлув (Kajzer, 1989: рис. 11) у Польщі.

Тип III. Представлений зразками 17 фрагментів, що за технологічними ознаками відносяться до групи D. Привертає увагу знахідка виробу повного археологічного профілю (№ 1000). По верхньому краю цього горщика помітні виразні сліди загладжування поверхні, можливою травою. Поверхня нерівномірною кольору – коричнева у придонній частині та темно-сіра у верхній. Виріб кулястої форми, стінки доволі грубі, рівномірної товщини. По плечу – смуга хвилястого заглибленого орнаменту.

Посуд даного типу має ознаки нерівномірного випалу. Вінце у перетині без потовщень, відтягнуте та вигнуте назовні з потоншеним заокругленим краєм (рис. 16). Черепок легший, ніж у горщиків типу I. Стінки деяких виробів орнаментовані хвилястою (зигзагоподібною) заглибленою лінією (№№ 1109, 1110, 1012, 1013, 1015, 1017, 1025, 1027, 1034, 1036, 1043, 1077–1082, 1108).

Більша частина аналогій горщиків із вінцями типу III відноситься до так званої "своєрідної" групи кераміки – доволі цікавого феномену пізньосередньовічної матеріальної культури, зафіксованого у численних комплексах широкого хронологічного діапазону від другої половини XIII до початку XVI ст. Цій групі присвячено окрему розвідку співаторки публікації (Оногда, 2007). "Своєрідна" група вирізняється архаїчністю техніко-морфологічних ознак та відсутністю гомогенності з типологічної точки зору. Її генеза та особливості досі є предметом усних дискусій, а за результатами археологічних досліджень до наукового обігу поступово вводиться все більше подібних зразків.

Аналогічні посудини представлені у комплексах, датованих в межах другої половини XIII–XIV ст. – мала південна вежа замку № 1 у Кам'янці-Подільському (Пламєницька, Пламєницька, 1999: рис. 45), Буковина, типологія (Тимошук, 1982: рис. 19), Невицький замок на Закарпатті (Дзембас, 2018: рис. 13), різні об'єкти у Києві (Оногда,

2007: с. 71), пос. Пойма на Чернігівщині (Веремейчик, 2007: рис. 4), Лукашівка у Молдові (Хынку, 1959: рис. 5), Обяляй (Petrauskas, 2015: рис. 4; Urbanavicius, Urbanaviciene, 1977: 21–22, 61–63) та Кернаве (Baltramiejūnaitė, 2016: рис. 11) у Литві, Єзерище в Білорусі (Левко, 1983: рис. 18), Рильськ Курської обл. у РФ (Веретюшкин, 2005: рис. 1); в межах XIV–XV ст. – вул. П'ятницька, 10 (Болтанюк, 2012: рис. 7: 4), вул. Татарська, 17/1 (Ващук, Старенький, 2020: 5), вул. Зарванська, 7/1 (Ващук, Старенький, 2018: рис. 16; 18) та гончарне горно по вул. Троїцька, 4-а (Старенький та ін., 2018: рис. 2) у Кам'янці-Подільському, Соکیلці на Вінниччині (Кучера, 1965: рис. 5), Луцьк (Терський, 2006: рис. 131), замки Східного Поділля (Виногородська, 2008: рис. 2), Старий Орхей у Молодові (Смирнов, 1960: рис. 1; Postica, 2006: рис. 76), а також за матеріалами досліджень багатьох інших пам'яток.

Тип IV. Представлений 5 фрагментами горщиків (рис. 17), що належать до груп D та A за технологічними ознаками. Вінце майже вертикальне, незначно відігнуте назовні. Край вінця – потоншений, відігнутий вгору. Посередині висоти вінце має потовщення назовні (№ 1034), або всередину (№ 1012). Зсередини є виступ або виїмка під покришку (№№ 1034, 1015).

Подібне профілювання мають горщики, що датуються в межах XIII–XIV ст. – мала південна вежа № 1 Кам'янецького замку (Планицька, Планицька, 1999: рис. 45) та вул. Татарська, 17/1 (Ващук, Старенький, 2020: рис. 4) у Кам'янці-Подільському, Буковина, типологія (Возний, 2009: рис. 34), Невицький замок на Закарпатті (Дзембас, 2018: рис. 13: 8), Витачів на Київщині (Капустін, 2011: рис. 3), пос. Пойма на Чернігівщині (Веремейчик, 2007: рис. 3), Новгород-Сіверський, типологія (Виногородська, 1988: 3Б), Вроцлав у Польщі (Rzeznik, 1999: рис. 6); в межах XV – початку XVI ст. – гончарне горно по вул. Троїцька 4-а у Кам'янці (Старенький та ін., 2018: рис. 2), Старий Орхей у Молдові (Абызова et al., 1982: рис. 37).

Тип V. Представлений лише 2 фрагментами, які, проте, суттєво відрізняються від інших типів горщиків (рис. 17). За технологічними характеристиками ці знахідки відносяться до виробів групи B. Віня у перетині прямі, незначно відігнуті назовні, зі зрізаною та сплющеною "Т"-подібною верхньою частиною (№№ 1098, 1120).

Відповідні аналогії цьому типові нечисленні та відібрані, насамперед, за схожістю принципів оформлення верхнього краю посудин. Йдеться про зразки кераміки, що датуються в межах XII–XIII ст. –

Буковина, типологія (Тимошук, 1982: рис. 13), Галицька земля, типологія (Малевская, 1969: рис. 3); в межах другої половини XIII – середини XV ст. – вул. Татарська, 17/1 у Кам'янці-Подільському (Вашук, Старенький, 2020: рис. 4), Буковина, типологія (Возний, 2009: рис. 35), Орлув (Kajzer, 1989: рис. 9) та Сохачев (Kruppe, 1968: рис. 9) у Польщі.

Представлені вище 5 типів вінець горщиків не є остаточною класифікацією здобутого матеріалу. Окремі поодинокі форми, представлені в колекції, не знайшли відображення у цій схемі. Наведений розподіл найпоширеніших типів вінець другої половини XIII – першої половини XV ст. перебуває в стадії розробки й у подальшому може бути скоригованим.

Макітри. В межах дослідження колекції гончарних виробів з Кам'янця-Подільського було проаналізовано 12 фрагментів макітер, включно з розвалами. Під макітрами ми розуміємо конусоподібні посудини з рівновідхиленими від денця високими рівними стінками з різним типом вінець. Робочу класифікацію макітер за типом профілювання вінець пропонуємо нижче.

Тип I. Представлений виробами груп А та Е за технологічними ознаками. Посудини типу I вирізняються складнопрофільованим у перетині вінцем: коротким, вертикальним, незначно відігнутих назовні, потовщеним по краю (рис. 18, 12: 1044). Верхній край вінця зрізаний горизонтально, посередині зрізу іноді присутнє незначне поздовжнє заглиблення. Зсередини вінець – також заглиблення, або виступ під покришку. Зовні – гострокутний виступ (№№ 1031, 1051, 1189, 1195).

Тип II. Представлений виробами групи С за технологічними ознаками. Вінце в перетині потовщене, заокруглене, вертикальне, вигнуте назовні у формі витягнутого овалу. На межі переходу стінки у вінчик – гострокутний виступ. Стінки сформовані відносно денця з невеликим конусоподібним відхиленням, посередині висоти тулуба набувають заокругленою форми й звужуються до вінець. Макітри цього типу орнаментовані заглибленими лініями по верхній частині стінок (рис. 94, № 1063).

Тип III. Представлений виробами груп D, E за технологічними ознаками. Вінце потовщене по краю: або майже вертикальне, незначно відігнуте назовні (рис. 19, № 1002), або плавно вигнуте назовні (рис. 19, № 994). Край вінця у перетині трикутної або «Т»-подібної форми. Стінки сформовані відносно денця з невеликим конусоподібним відхиленням, посередині висоти макітри набувають заокругленої форми

і звужуються до вінець. Стінки у верхній частині оздоблені рядами горизонтальних заглиблених ліній. (№ 994, 1002, 1074).

Тип IV. Представлений виробами групи А за технологічними ознаками. Вінце відігнуте відносно тулуба під кутом 90° або 45°. Верх вінця плаский, розширений (рис. 18, № 1192). По площині вінця іноді зустрічається заглиблений орнамент (№№ 1088, 1192, 1193).

Аналогії макітрам різних типів (II–IV) походять з пам'яток, що датуються в межах XIV–XV ст. – гончарне горно по вул. Троїцька, 4-а з Кам'янця-Подільського (Старенький та ін., 2018: рис. 11), Луцьк (Терський, 2006: рис. 127), замки Східного Поділля (Виногородська, 2008: рис. 2) та Орлув у Польщі (Kajzer, 1989: рис. 9).

Окрему увагу привертає знахідка макітри з носиком-зливом на вінцях. Вироби із подібним оформленням верхнього краю датуються другою половиною XIV – першою половиною XV ст. у Лемборку в Польщі (Starski, 2019: рис. 5), XIV–XVI ст. у Києві (Івакін, Балакін, 2001) та XV – першою половиною XVI ст. у Старому Орхеї (Абызова et al., 1982: рис. 37).

Покришки. Представлені виробами групи А, D, С за технологічними ознаками (рис. 20–21). До колекції відібрано 25 фрагментів. Основним типом є вироби конічної форми з невеликою гулястою ручкою по центру зі зрізаним верхом. Є варіанти з ручками невеликих розмірів, що використовувались виключно як накривки (рис. 21: 1008). Є покритишки-миски з циліндричною масивною ручкою, яка використовувалась як підставка (рис. 21: 1062, 1006). Подібні покритишки є досить поширеними. Аналогії з різних комплексів датуються різночасово в межах другої половини XIII – першої половини XVI ст. й походять, наприклад, з таких пам'яток – Невицький замок (Дзембас, 2018: рис. 18), пос. Лукашівка (Хынку, 1959: рис. 5) та Старий Орхей у Молдові (Абызова et al., 1982: рис. 44), Пуцьк (Starski, 2019: рис. 2), Лемборк (Starski, 2019: рис. 5) та Орлув (Kajzer, 1989: рис. 10) у Польщі.

Фрагменти корчаг, мисок-плошок, глеків траплялися поодинокі. Одна з плошок із заокругленим краєм вінця (рис. 22: 1009) має аналогію з досліджень на території будівлі Подільської духовної консисторії на пл. Вірменський ринок, 4 (Шевченко, Нагнибіда, 2012: 359, рис. 5.4). Обидві миски-плошки відносяться до групи кераміки А за технологічними ознаками. Денце виробів зі слідами підсипки. Р. Нагнибіда та Д. Шевченко датували миску та супутній археологічний матеріал (фрагменти горщиків) в межах IX–XI століття. Це поширена

й вже згадувана помилка, коли через архаїчні техніко-морфологічні ознаки керамічні матеріали золотоординського часу (другої половини XIII – XIV ст.) датувались VI–VIII або IX–X ст. (Шкурко, 2017). Втім, повні аналогії матеріалів з Вірменської площі, 4, знахідок із закритого комплексу в об'єкті № 1 на П'ятницькій, 12, інших місцезнаходжень Кам'янця та аналогій із суміжних синхронних пам'яток, дозволяють датувати знахідки в межах другої половини XIII–XIV ст.

Цікавими є два фрагменти червоноглиняних поліхромних чаш виробництва Південно-Західного Криму, що датуються XIV ст. (рис. 23). Чаші прикрашені гравіюванням по ангобу і поліхромним підполивним декором (жовтого, зеленого, коричневого кольорів). Фрагменти чаш були виявлені у заповненні східної і західної ям. Аналогії подібним чашам відомі в Торговицькому археологічному комплексі (Козырь, Боровик, 2017: 346, рис. 9), а також в якості імпорту у Луцьку (Терський, 2006: фото 2). З імпорту трапився також уламок ручки амфори.

У заповненні східної та західної ям і в синхронних їм шарах у квадратах А-Б-17-18 було знайдено фрагментовані та цілі вироби з заліза. Більшість предметів (цвяхи, пластини) були в сильно кородованому стані. Частина предметів частково або повністю зберегли свою форму. Можна виділити: виделкоподібний предмет, залишки стремена, ключ. Знахідки з кольорового металу представлені фрагментованими деталями одягу та монетами. Знахідки з металу будуть розглянуті в окремій статті.

Датування комплексу базується на стратиграфічних спостереженнях, масових аналогіях керамічного матеріалу з синхронних пам'яток, керамічних імпортах, а також монетах. Серед нумізматичних знахідок у комплексі з об'єкта № 1: київське наслідування дангу Джанібек хана 1352–1353 рр., мідний фелс та золотоординський пул (рис. 23). Монети європейської чеканки представлені двома денаріями Владислава II Ягайла (1386–1434) та молдавським грошем.

Висновки. Артефакти та об'єкти другої половини XIII – першої половини XV ст., досліджені на ділянці П'ятницька, 12 – Польський ринок, 29, 31, дають можливість зробити кілька важливих висновків та узагальнень.

Насамперед, вони стосуються фрагментів виявлених будівель. При зведенні споруд у південному кварталі Польського ринку використовувалась техніка валькованих блоків. Техніка будівництва з валько-

ваних глиняних (саманних) блоків, на нашу думку, є впливом традицій Золотої Орди. Подібні будівельні техніки використовувались в інших золотординських містах на Дністрі: Білгороді та Старому Орхеї. На цей період вказують також знахідка наслідування золотординської монети та фрагменти кримських поліхромних чаш. Отже, появу дослідженої споруди ймовірно можна пов'язувати із золотоординським періодом Кам'янця-Подільського (друга половина XIII – друга половина XIV ст.). Тоді Поділля входило до складу улусу Куримиши. Споруда використовувалась і в часи, коли Кам'янець був частиною Великого князівства Литовського, про що свідчать окремі групи посуду та знахідки західноєвропейських монет другої половини XIV – початку XV ст. Після польсько-литовської війни за Поділля 1430-х рр. Кам'янець стає частиною Королівства Польського. Приблизно на цей час припадає реконструкція споруди. Тоді усі три ями будівлі були засипані і над ними виникло житло з глиняною підлогою та кахляною піччю. Кахлі та супутні матеріали, що походять з фрагменту житла дозволяють встановити умовну верхню хронологічну межу для досліджуваного керамічного комплексу – друга половина XV ст.

Керамічний комплекс, виявлений на території південної перії Польського ринку не є гомогенним. У ньому поєднуються доволі розмаїті як за асортиментом і формою, так і технологією, гончарні вироби. Деякі типи кераміки вочевидь продовжують давньоруську традицію гончарного виробництва, про що свідчить не лише морфологія виробів, а й аналогії в матеріалах XII–XIII ст., в тому числі з Кам'янця. Типологічне розмаїття виробів та аналогії з різних регіонів дозволяють стверджувати, що в золотоординський час та литовську добу тут сформувався доволі цікавий локальний феномен. Попри очевидні напрями культурних взаємовпливів та аналогії, керамічний комплекс Кам'янця відображає з, одного боку, феномен "перехрестя культур", а з іншого боку – своєрідність локальної матеріальної культури. Широка дата побутування досліджуваної колекції може бути пов'язана з включенням Пониззя до складу Великого князівства Литовського у 1360-х рр. Про це непрямо свідчить наявність у комплексі певних рис, що проявляється у побутуванні виробів, які мають численні аналогії у західних регіонах: на Волині, Галичині, Буковині, у Польщі, Молдові тощо. Йдеться про горщики із вінцями типу Ia, до того ж нехарактерні для гончарства Середньої Наддніпрянщини, а також макітри, покришки, глеки. Розмаїтий асортимент посуду й присутність фрагментів

кримської полив'яної кераміки свідчать про інтенсивне міське життя в тогочасному Старому місті. Найбільше різночасових аналогій звідусіль, аж включно до нинішньої Курщини, зафіксовано для горщиків із вінцями типу III, що цілком логічно, з огляду на специфіку феномену "своєрідної" групи кераміки. Розмаїтими є географічні паралелі в оформленні вінець типу IV, які включають як західний напрям, так і, до прикладу, північний схід українських земель. Деякі з типів потребують подальшого дослідження за умови появи більшої кількості зразків, як-от тип V. Комплекс усіх цих ознак відображає строкатість матеріальної культури в межах зазначених хронологічних рамок.

Цікавим та суголосним із керамікою довколишніх теренів є асортимент виробів. Привертає увагу кількісна представленість макітер, аналогії яким походять із дещо пізніших комплексів, нижня дата яких зазвичай не переходить межу XIV ст. Разом із тим, на відміну від значної кількості зразків у синхронних колекціях, в об'єкті відсутні поширені такі типи гончарних виробів, як-от коробчасті кахлі, або полив'яні глеки місцевого виробництва. Керамічні матеріали Кам'янця заслуговують та потребують подальшого вивчення, оскільки гончарні вироби мають значний пізнавальний потенціал щодо вивчення соціокультурних процесів у давнину. Наразі також помітна інтенсифікація кількості виявлених об'єктів золотоординського часу та литовської доби в історичній частині міста. Комплексне дослідження не лише кераміки, а й сукупності всіх цих об'єктів може поглибити знання й розуміння одного з дуже цікавих періодів історії Кам'янця.

Зазначимо, що існує проблема виділення «чистих» комплексів золотоординського та литовського часу. Ця проблема пов'язана з відсутністю закритих комплексів у межах міста. Досліджений закритий комплекс в групі об'єктів № 1 не дає можливості звузити датування та розділити матеріали відповідно до цих окремих історичних періодів. Тому, за комплексом ознак та стратиграфічних спостережень, датується нами в межах другої половини XIII – першої половини XV ст. Комплекс досліджених тут матеріалів відображає хоч і не одноментний, проте цілком вузький і досі малознаний період історії міста.

BIBLIOGRAPHY

Абызова, Бырня, Нудельман, 1982 – Абызова Е. Н., Бырня П. П., Нудельман А. А. *Древности Старого Орхя. Молдавский период*. Кишинев: Штиинца, 1982, 99.

- Археологія, 2018 – *Археологія і давня історія України* / Редкол.: Скорий С. (голов. ред.) та ін. Київ: Ін-т археології НАН України, 2018, вип. 4 (29), 484.
- Бардецький, Прищепа, 2018 – Бардецький А. Б., Прищепа Б. А. Особливості волинських керамічних комплексів другої половини XIII – першої половини XIV ст. За матеріалами досліджень поселення в ур. Гнідавська Гірка поблизу Луцька. *Археологія і давня історія України*. 2018, вип. 4 (29), 98–109.
- Беляева, 1982 – Беляева С. А. *Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. (По материалам археологических исследований)*. Київ, Наукова думка, 1982, 120.
- Бобринский, 1978 – Бобринский А. А. *Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения*. Москва: Наука, 1978, 273.
- Болтанюк, 2012 – Болтанюк П. А. Археологічна розвідка по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2012, т. 22, 206–220.
- Вашук, Старенький, 2018 – Вашук Д. П., Старенький І. О. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів – мовою сучасних археологічних знахідок. *Україна в центрально-східній Європі*. 2018, вип. 18, 375–398.
- Вашук, Старенький, 2020 – Вашук Д. П., Старенький І. О. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII – початку XV ст. (За матеріалами археологічних досліджень по вул. Татарській, 17/1). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія*. 2020, кн. 1, 199–210.
- Веремейчик, 2007 – Веремейчик Е. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-східної Європи: зб. наук. пр., присв. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів, 2007, 366–379.
- Веретюшкин, 2005 – Веретюшкин Р. С. Керамика средневекового Рыльского золотоордынской эпохи. *Российская археология*. 2005, № 4, 159–167.
- Виноградская, 1990 – Виноградская Л. И. Некоторые типы керамики Чернигово-Сиверской земли второй половины XIII–XV в. *Проблемы археологии Южной Руси: матер. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*. Чернигов, 1990, 96–99.
- Виноградська, 1988 – Виноградська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського. *Археологія*. 1988, вип. 61, 47–57.
- Виноградська, 2008 – Виноградська Л. І. Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). *Дьнеслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ, 2008, 335–342.

- Винокур, Петров, 1999 – Винокур І. С., Петров М. Б. Про час заснування Кам'янця-Подільського: Дискусійний аспект. *Краєзнавство*. 1999, № 1–4, 10–23.
- Винокур, Петров, 2004 – Винокур І. С., Петров М. Б. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. за писемними та археологічними джерелами. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. пр. за підсумками міжнар. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський*, 2004, 3–14.
- Возний, 2009 – Возний І. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя верхнього Сірету та середнього Дністра в X–XIV ст.: Ч. 1. Поселення*. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 2009, 592.
- Гупало, 1994 – Гупало В. Д. Трансформація древнерусських традицій моделювання кераміки во II пол. XIII–XV вв. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych: Materiały z konferencji, Rzeszów, 21–23.IX.1993*. Rzeszów, 1994, 185–190.
- Дзембас, 2011 – Дзембас О. Основні результати історично-археологічного дослідження пам'ятки архітектури національного значення «Невицький замок» на 2011 рік. *Портал археології Закарпаття*. URL: http://archaeology.com.ua/?p=1463&fbclid=IwAR3upfFalmYyUfKefhk55znRqw6aC_TXz2uU8MZnrYjov7irQRID67JSukY
- Егоров, 1970 – Егоров В. Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.). *Поволжье в средние века*. Москва, 1970, 172–193.
- Івакін, 1996 – Івакін Г. Ю. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси)*. Київ: Інститут археології НАН України, 1996, 272.
- Івакін, Балакін, 2001 – Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської Лаври у 2000 р. *Могилянські читання 2000: зб. наук. пр.* Київ, 2001, 126–135.
- Капустін, 2011 – Капустін К. М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII–XV ст. (За матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.). *Археологія*. 2011, № 4, 119–127.
- Козырь, Боровик, 2017 – Козырь И. А., Боровик Т. Д. Поливная керамика Торговицкого археологического комплекса периода Золотой Орды. *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.* Казань; Кичинев, 2017, т. 2, 335–352.
- Кравченко, 1976 – Кравченко А. А. Жилые комплексы золотоордынского Белгорода. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 1976, вып. 8, 131–143.
- Кучера, 1965 – Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*. 1965, вип. XIX, 201–214.
- Кучера, 1969 – Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'яно-руські старожитності*. Київ, 1969, 174–181.

- Левко, 1982 – Левко О. Н. Методика изучения поздне­средневековой керамики Витебска. *Древности Белоруссии и Литвы*. Минск, 1982, 129–137.
- Левко, 1983 – Левко О. Н. Профилировка и орнаментика керамики XII–XV вв. Северо-восточной Белоруссии. *Древнерусское государство и славяне: мат-лы симпозиума, посвящ. 1500-летию Киева*. Минск, 1983, 79–81.
- Малевская, 1969 – Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1969, вып. 120, 3–14.
- Нагнибіда, Шевченко, 2012 – Нагнибіда Р., Шевченко Д. Нові археологічні матеріали за результатами архітектурно-археологічного нагляду та археологічних досліджень у 2004–2010 роках на території НІАЗ "Кам'янець". *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2012, вип. 16, 353–366.
- Нечитайло, 2018 – Нечитайло П. О. Керамічні вироби з розкопок закритого комплексу кінця XVII ст. у Кам'янці-Подільському (Польський ринок, яма 2). *Археологія і давня історія України*. 2018, вип. 4 (29), 254–268.
- Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994 – Омельченко Ю. А., Тесленко І. Б., Чміль Л. В. *Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (Методичні рекомендації)*. Київ, Міністерство культури України, Нац. музей історії України, Київський держ. університет ім. Т. Шевченка, 1994, 50.
- Оногда, 2007 – Оногда О. В. До питання про своєрідну групу кераміки після-монгольського часу. *Магістеріум*. 2007, вип. 27, 70–74.
- Оногда, 2018 – Оногда О. В. Комплекс із полив'яною керамікою другої половини XV – першої половини XVI ст. (За матеріалами розкопок Старого арсеналу в Києві). *Археологія і давня історія України*. 2018, вип. 4 (29), 246–253.
- Оногда, Чекановський, Чміль, 2010 – Оногда О. В., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Підсумки, проблеми і перспективи вивчення кераміки Середньої Наддніпрянщини II-ї половини XIII–XVIII ст. *Археологія і давня історія України*. 2010, вип. 1, 446–453.
- Петрашенко, 2005 – Петрашенко В. А. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев: Институт археологии НАН Украины, 2005, 264.
- Пламеницька, Пламеницька, 1999 – Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: Найдавніша урбаністична структура і фортифікації. *Пам'ятки України. Історія та культура*, 1999, № 4, 1–80.
- Смирнов, 1960 – Смирнов Г. Д. Заселение романизованными племенами Пруто-Днестровского междуречья в свете археологических материалов. *Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской народной республики*. 1960, вып. III, 309–316.

- Старенький, Болтанюк, Левінзон, 2018 – Старенький І. О., Болтанюк П. А., Левінзон Є. Ю. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV – початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія і давня історія України*. 2018, вип. 4 (29), 230–240.
- Тельнов, Рябой, 2000 – Тельнов Н. П., Рябой Т. Ф. Золотоордынський город у с. Костешты в Молдавії. *Stratum Plus*. 2000, № 5, 108–118.
- Терський, 2006 – Терський С. *Лучеськ Х–ХV ст.* Львів: Видавництво національного університету "Львівська політехніка", 2006, 252.
- Тимошук, 1982 – Тимошук Б. О. *Давньоруська Буковина (Х – перша половина ХІV ст.)*. Київ: Наукова думка, 1982, 207.
- Томашевський, 1999 – Томашевський А. П. Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних підходів. *Науковий збірник "Велика Волинь": Бердичівська земля в контексті історії України*. Житомир, 1999, вип. 19, 57–61.
- Хынку, 1959 – Хынку И. Г. К вопросу о средневековой керамике Молдавии (по данным раскопок 1957 г. на поселении Лукашевка V, Оргеевского района МССР). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 1959, вып. II, 80–95.
- Шкурко, 2017 – Шкурко С. К. *Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.)*. Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2017, 120.
- Baltramiejūnaitė, 2016 – Baltramiejūnaitė D. XIII–XIV amžiaus Kernavės keramika. *Lituanistika*. 2016, t. 17, 112–141.
- Batariuc, 2002 – Batariuc P.-V. Din nou despre ceramica cenusie de la Suceava. *Arheologia Moldovei*. 2002, vol. XXV, 219–235. doi: <https://doi.org/10.11588/amold.2002.0.31764>
- Busuioc, 1964 – Busuioc E. Ceramica locala de uz casnic din secolul al XIV-lea de la Suceava. *Studii si cercetari de istorie veche*. 1964, vol. XV, 85–102.
- Diaconu, 1959 – Diaconu G. Considerații asupra ceramicii descoperite la Cetatea Șcheia-Suceava. *Materiale și cercetări arheologice*, 1959, № 6, 925–933.
- Kajzer, 1989 – Kajzer L. Sriedniowieczny drewniany dwor obronny w Orlowie nad Bzura. *Slavia Antiqua*. 1989, vol. XXXII, 241–290.
- Kruppe, 1961 – Kruppe J. *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1961, 232.
- Kruppe, 1968 – Kruppe J. *Garncarstwo poznosredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1968, czesc 2: Karty katalogowe, 78.
- Petrauskas, 2015 – Petrauskas G. Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugriztant: Laidojimo paprociu aspektas. *Res Humanitariae*. 2015, vol. XIII, 114–136. doi: <https://doi.org/10.15181/rh.v17i1.1153>

- Postica, 2006 – Postica G. *Orheiul Vechi: Cercetari arheologice 1996–2001*. Iasi: Editura universitatii "Alexandru Ioan Cuza", 2006, 376.
- Rzeznik, 1999 – Rzeznik P. Lokalne i ponadregionalne akcenty przemian ceramiki w XIII-wiecznym Wroclawiu. *Mediaevalia Archaeologica*. 1999, № 1, 125–136.
- Spinei, 2006 – Spinei V. *Universa Valachica: Romanii in contextul politic international de la inceputul mileniului al II-lea*. Chisinau: Cartdidact, 2006, 780.
- Starski, 2019 – Starski M. Puck i Lębork. Dwa warianty kształtowania się wytwórczości garncarskiej w małych miastach Pomorza Gdańskiego w późnym średniowieczu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2019, vol. 67, 399–414. doi: <https://doi.org/10.23858/KHKM67.2019.4.001>
- Urbanavicius, Urbanaviciene, 1977 – Urbanavicius A., Urbanaviciene S. Archeologiniai tyrimai. Obeliu kapinynas. *Lietuvos archeologija*. 1977, № 6, 9–63.

REFERENCES

- Abyzova, E. N., Byrnya, P. P., Nudelman, A. A. (1982). *Drevnosti Starogo Orkheia. Moldavskiy period*. Kishinev: Shtiintsa. [in Russian].
- Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy [nauk. zhurn.]/ Redkolegiia: Skoryi Serhii (holovnyi red.) ta in. (2018). Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, 4 (29). [in Ukrainian].
- Baltramiejūnaite, D. (2016). XIII–XIV amžiaus Kernavės keramika. *Lituanistika*, 17, 112–141. [in Lithuanian].
- Bardetskyi, A. B., Pryshchepa, B. A. (2018). Osoblyvosti volynskykh keramichnykh kompleksiv druhoi polovyny XIII – pershoi polovyny XIV st. Za materialamy doslidzhen poselennia v ur. Hnidavska Hirka poblyzu Lutska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), 98–109. [in Ukrainian].
- Batariuc, P.-V. (2002). Din nou despre ceramica cenușie de la Suceava. *Arheologia Moldovei*, XXV, 219–235. [in Romanian]. doi: <https://doi.org/10.11588/amold.2002.0.31764>
- Byelyayeva, S. A. (1982). *Yuzhnorusskiye zemli vo vtoroi polovine XIII–XIV v. (Po materialam arkheologicheskikh issledovaniy)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].
- Bobrinskiy, A. A. (1978). *Goncharstvo Vostochnoi Evropy: Istochniki i metody izucheniia*. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Boltaniuk, P. A. (2012). Arkheolohichna rozvidka po vulytsi Piatnytskii, 10 v m. Kamianski-Podilskom. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 22, 206–220. [in Ukrainian].
- Busuioc, E. (1964). Ceramica locala de uz casnic din secolul al XIV-lea de la Suceava. *Studii si cercetari de istorie veche*, XV, 85–102. [in Romanian].
- Diaconu, G. (1959). Considerații asupra ceramicii descoperite la Cetatea Șcheia-Suceava. *Materiala și cercetări arheologice*, 6, 925–933. [in Romanian].
- Dzembas, O. (2018). Osnovni rezultaty istorychno-arkheolohichnoho doslidzhenia pamiatky arkhitektury natsionalnoho znachennia 'Nevytskyi zamok' na 2011 rik. *Portal arkheolohii Zakarpattia*. URL: <http://archaeology.com.ua/>

- ?p=1463&fbclid=IwAR3upfFaImYyUFKefhk55znRqw6aC_TXz2uU8MZnrYjov7irQRID67JSukY [in Ukrainian].
- Egorov, V. L. (1970). Zhilishcha Novogo Saraya (po materialam issledovaniy 1959–1965 gg.). *Povolzhye v sredniye veka*. Moskva, 172–193. [in Russian].
- Gupalo, V. D. (1994). Transformatsiya drevnerusskikh traditsiy modelirovaniya keramiki vo II pol. XIII–XV vv. *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych: Materialy z konferencji, Rzeszow, 21–23.IX.1993*. Rzeszow, 185–190. [in Russian].
- Ivakin, H. Yu. (1996). *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st. (Istorykoto pohrafichni narysy)*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A. (2001). Deiaki pidsumky arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Kyievo-Pecherskoi Lavry u 2000 r. *Mohylianski chytannia 2000: zb. nauk. pr.* Kyiv, 126–135. [in Ukrainian].
- Kajzer, L. (1989). Sriedniowieczny drewniany dwor obronny w Orlowie nad Bzura. *Slavia Antiqua, XXXII*, 241–290. [in Polish].
- Kapustin, K. M. (2011). Arkheolohichni pamiatky Serednoi Naddnyprianshchyny seredyny XIII–XV st. (Za materialamy rozvidok kintsia 1940-kh – pochatku 1980-kh rr.). *Arkheolohiia*, 4, 119–127. [in Ukrainian].
- Khynku, I. G. (1959). K voprosu o srednevekovoy keramike Moldavii (po dannym raskopok 1957 g. na poselenii Lukashevka V, Orgeevskogo raiona MSSR). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria, II*, 80–95. [in Russian].
- Kozyr, I. A., Borovyk, T. D. (2017). Polivnaya keramika Torgovitskogo arkheologicheskogo kompleksa perioda Zolotoy Ordy. *Polivnaya keramika Sredizemnomorya i Prichernomorya X–XVIII vv.* Kazan–Kishinev, t. 2, 335–352. [in Russian].
- Kravchenko, A. A. (1976). Zhilyye komplekсы zolotoordynskogo Belgoroda. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 8, 131–143. [in Russian].
- Kruppe, J. (1968). *Garncarstwo poznosredniowieczne w Polsce* (Czesc 2: Karty katalogowe). Wroclaw: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Zaklad Narodowy im. Ossolinskich. [in Polish].
- Kruppe, J. (1961). *Studia nad ceramiką XIV wieku ze Starego Miasta w Warszawie*. Wroclaw: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Zaklad Narodowy im. Ossolinskich [in Polish].
- Kuchera, M. P. (1965). Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdenному Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, 201–214. [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P. (1969). Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiki na terytorii URSR. *Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv, 174–181. [in Ukrainian].
- Levko, O. N. (1982). Metodika izucheniya pozdnesrednevekovoy keramiki Vitebska. *Drevnosti Belorussii i Litvy*. Minsk, 129–137. [in Russian].
- Levko, O. N. (1983). Profilirovka i ornamentika keramiki XII–XV vv. Severo-vostochnoy Belorussii. *Drevnerusskoe gosudarstvo i slavyane: Mat-ly simpoziuma, posviashch. 1500-letiyu Kieva*. Minsk, 79–81. [in Russian].

- Malevskaia, M. V. (1969). K voprosu o keramike Galitskoy zemli XII–XIII vv. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR*, 120, 3–14. [in Russian].
- Nahnybida, R., Shevchenko, D. (2012). Novi arkheolohichni materialy za rezultatsy arkhitekturno-arkheolohichnoho nahliadu ta arkheolohichnykh doslidzhen u 2004–2010 rokakh na terytorii NIAZ 'Kamianets'. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 16, 353–366. [in Ukrainian].
- Nechytailo, P. O. (2018). Keramichni vyroby z rozkopok zakrytoho kompleksu kintsia XVII st. u Kamiansi-Podilskomu (Polskyi rynek, yama 2). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), 254–268. [in Ukrainian].
- Omelchenko, Yu. A., Teslenko, I. B., Chmil, L. V. (1994). *Ukrainska naddniprianska keramika XIV–XVIII st. (Metodychni rekomendatsii)*. Kyiv: Ministerstvo kultury Ukrainy, Nats. muzei istorii Ukrainy, Kyivskyi derzh. universytet im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Onohda, O. V. (2007). Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamonskoho chasu. *Magisterium*, 27, 70–74. [in Ukrainian].
- Onohda, O. V. (2018). Kompleks iz polyvianoiu keramikoiu druhoi polovyny XV – pershoi polovyny XVI st. (Za materialamy rozkopok Staroho arsenalu v Kyievi). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), 246–253. [in Ukrainian].
- Onohda, O. V., Chekanovskyi, A. A., Chmil, L. V. (2010). Pidsumky, problemy i perspektyvy vyvchennia keramiky Serednoi Naddniprianshchyny II-yi polovyny XIII–XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, 446–453. [in Ukrainian].
- Petrashenko, V. A. (2005). Drevnerusskoye selo (po materialam poseleniy u s. Grigorovka). Kiev: Institut arkheologii NAN Ukrainy. [in Russian].
- Petrauskas, G. (2015). Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugriztant: Laidojimo paprociui aspektas. *Res Humanitariae*, XIII, 114–136. [in Lithuanian]. doi: <https://doi.org/10.15181/rh.v17i1.1153>
- Plamenytska, O., Plamenytska, Ye. (1999). Kamianets-Podilskyi – Misto na periferii Rymaskoi imperii: Naidavnisha urbanistychna struktura i fortyfikatsii. *Pamiatky Ukrainy. Istorii ta kultura*, 4, 1–80. [in Ukrainian].
- Postica, G. (2006). *Orheiul Vechi: Cercetari arheologice 1996–2001*. Iasi: Editura universitatii "Alexandru Ioan Cuza". [in Romanian].
- Rzeznik, P. (1999). Lokalne i ponadregionalne akcenty przemian ceramiki w XIII-wiecznym Wroclawiu. *Mediaevalia Archaeologica*, 1, 125–136. [in Polish].
- Shkurko, S. K. (2017). *Arkheolohichna karta mista Kamiansia-Podilskoho (za materialamy doslidzhen 1952–1974 rr.)*. Kamianets-Podilskyi: PP "Medobory-2006". [in Ukrainian].
- Smirnov, G. D. (1960). Zaseleniye romanizovannymi plemenami Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechya v svete arkheologicheskikh materialov. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Yugo-Zapada SSSR i Rumynskoi narodnoi respubliki*, III, 309–316. [in Russian].
- Spinei, V. (2006). *Universa Valachica: Romanii in contextul politic international de la inceputul mileniului al II-lea*. Chisinau: Cartdidact. [in Romanian].

- Starenkyi, I. O., Boltaniuk, P. A., Levinzon, Ye. Yu. (2018). Keramichniy kompleks z honcharnoho horna seredyny XV – pochatku XVI st. z Kamiantsia-Podilskoho. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), 230–240. [in Ukrainian].
- Starski, M. (2019). Puck i Lębork. Dwa warianty kształtowania się wytwórczości garncarskiej w małych miastach Pomorza Gdańskiego w późnym średnio-wieczu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 67, 399–414. [in Polish]. doi: <https://doi.org/10.23858/KHKM67.2019.4.001>
- Telnov, N. P., Ryaboy, T. F. (2000). Zolotoordynskiy gorod u s. Koteshty v Mol-davii. *Stratum Plus*, 5, 108–118. [in Russian].
- Terskyi, S. (2006). *Luchesk X–XV st.* Lviv: Vydavnytstvo natsionalnoho universyte-tu 'Lvivska politekhniky'. [in Ukrainian].
- Tymoshchuk, B. O. (1982). Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
- Tomashevskiy, A. P. (1999). Raikovetskiy arkheolohichnyi kompleks ta perspek-tyvy suchasnykh naukovo-informatsiinykh pidkhodiv. *Naukovyi zbirnyk Vely-ka Volyn': Berdychivska zemlia v konteksti istorii Ukrainy*, 19. Zhytomyr, 57–61. [in Ukrainian].
- Urbanavicius, A., Urbanaviciene, S. (1977). Archeologiniai tyrimai. Obeliu kapiny-nas. *Lietuvos archeologija*, 6, 9–63. [in Lithuanian].
- Vashchuk, D., Starenkyi, I. (2018). Kamianets-Podilskiy za pravlinnia Koriatovy-chiv – Movoiu suchasnykh arkheolohichnykh znakhidok. *Ukraina v tsentral-no-skhidnii Yevropi*, 18, 375–398. [in Ukrainian].
- Vashchuk, D., Starenkyi, I. (2020). Do istorii povsiakdennia mishchan Kamiantsia-Podilskoho druhoi polovyny XIII – pochatku XV st. (Za materialamy arkheo-lohichnykh doslidzhen po vul., Tatarskii, 17/1). *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smolii*, 1, 199–210. [in Ukrainian].
- Veremeychik, E. (2007). Poseleniye "Poyma" okolo Shestovitsy bliz Chernigova. *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-skhidnoi Yevro-py: zb. nauk. pr., prysv. 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv, 366–379. [in Russian].
- Veretyushkin, R. S. (2005). Keramika srednevekovogo Rylska zolotoordynskoy epokhi. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, 159–167. [in Russian].
- Vinogradskaya, L. I. (1990). Nekotoryye tipy keramiki Chernigovo-Siverskoi zemli vtoroy polovyny XIII–XV v. *Problemy arkheolohii Yuzhnoy Rusi: Materialy isto-riko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i yego okruga v IX–XIII vv.»*. Chernigov, 96–99. [in Russian].
- Voznyi, I. (2009). *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia verkhnoho Siretu ta serednoho Dnistra v X–XIV st.: Ch. 1. Poselennia*. Kyiv–Chernivtsi: Zo-loti lytavry. [in Ukrainian].
- Vynohrodska, L. I. (1988). Do pytannia pro khronolohiiu serednovichnoi kera-miky z Novhoroda-Siverskoho. *Arkheolohiia*, 61, 47–57. [in Ukrainian].

- Vynohrodska, L. I. (2008). Zamky XIII–XV st. na Pobuzhzhzi (fortyfikatsiia ta materialna kultura). *Dnieslovo: Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv, 335–342. [in Ukrainian].
- Vynokur, I. S., Petrov, M. B. (1999). Pro chas zasnuvannia Kamiansia-Podilskoho: Dyskusiinyi aspekt. *Kraieznavstvo*, 1–4, 10–23. [in Ukrainian].
- Vynokur, I. S., Petrov, M. B. (2004). Kamianets-Podilskyi kintsia XII – pochatku XIII st. za pysemnymy ta arkheolohichnymy dzherelamy. *Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrainsko-yevropeiskyykh zviazkiv: Istoriia i suchasnist. Zbirnyk naukovykh prats za pidsumkamy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi, 3–14. [in Ukrainian].